

LIETUVIŲ JUODAS IR VOKIEČIŲ SCHWARZ OPTINĖS REIKŠMĖS

G. ASTRAMSKAITĖ

0. *Juoda* spalva, kaip ir *balta* bei *pilka*, yra achromatinė. Šių spalvų pavadinimai yra seniausi ir įeina į visų kalbų pagrindinį žodyno fondą¹. Gal būt, todėl jų semantinė apimtis daug didesnė, negu chromatinių spalvų pavadinimų. Be to, pirmą kartą *juoda* ir *balto* reikšmė buvo susijusi su konkrečiu požymiu, labai kontrastingu žmogaus akiai, – tamsos ir šviesos požymiu².

Dėl vietos stokos šiame straipsnyje bus aptariama ne visa semantinė *juoda* apimtis, o tik optinės jo reikšmės. Gretinamuoju metodu bus tyrinėjami lietuvių *juodas* optinių reikšmių atitikmenys vokiečių kalboje. Gretinamasis lyginimas yra svarbus tiek praktiniu atžvilgiu – mokant svetimos kalbos, verčiant iš vienos kalbos į kitą, rengiant tobulesnius dvikalbius žodynus, tiek teoriniu – lyginamos bendros kilmės kalbos, keletą šimtų metų turėjusios kontaktus. Spalvų pavadinimų palyginimas lietuvių ir vokiečių kalbose turi geriau išryškinti šios žodžių grupės bendrumus ir specifiką abiejose kalbose. Gretinimo pagrindu imama lietuvių kalba, nes lietuvių kalbos leksikoje spalvų pavadinimai dar netyrinėti, todėl į kalbotyros apyvartą svarbu įvesti susistemintą naują medžiagą³. Reikšmės nagrinėjamos, siejant su kontekstu, nes kai kurios iš jų yra jo sąlygotos.

1. Apie juodą spalvą kartais sakoma, kad ji yra išvis reliatyvi sąvoka, nes optiškai suvokiama grynai juoda spalva būna tik atskirais atvejais⁴. Visų pirma tai, be abejojimo, pagrindinė semantė *juodas/schwarz* reikšmė – anglies, suodžių ir pan. spalva, kuri, kaip labai tamsi, tiesiogiai priešpastatoma *baltas/weiß*:

juodas, -à – anglies spalvos,
pršn. baltas LKŽ IV 393⁸.

Schwarz – von völlig dunkler Färbung,
(nahezu) alle Lichtstrahlen absorbierend,
kein Licht reflektierend. Gegensatz zu
weiß WDGV 3337.

¹ Žr. H. Magnus. Untersuchungen über den Farbensinn der Naturvölker. Jena, 1880, S. 34 ff.; Ф. Б. Петрушевский. Цветовые ощущения древних и новых народов. – „Вестник изящных искусств“, 1889, т. 7, вып. 4, с. 25 и сл.

² Žr. E. Fraenkel. Litauisches etymologisches Wörterbuch, I. Heidelberg, 1962, S. 32; E. P. Hamp. Some Colour Words in -no-. – „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics“, 1971, 14, p. 2; G. Herne. Die slawischen Farbenbenennungen. Uppsala, 1954, S. 16; H. Paul. Deutsches Wörterbuch. Halle, 1961, S. 542; J. Pokorny. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, II. Bern – München, 1959, S. 118–119.

³ Šaltiniai pateikiami straipsnio gale.

⁴ Žr. W. Koch. Farbnamen. – „Muttersprache“, 1959, 1, S. 13.

Semantikos lygmenyje semantema atitinka morfemą morfologijos ir šaknį žodžių darybos lygmenyje. Semantema *juodas* (tiksliau *juod-*), be būdvardžio *juodas*, apima ir visus kitus šios šaknies darinius.

⁶ Sutrupinimus žr. straipsnio gale.

Tvirtas juodas/schwarz semantinis ryšys su anglimi, suodžiais atsispindi ir šiuose stereotipiniuose palyginimuose:

Juodas kaip anglis.

Schwarz wie Kohle.

Juodas kaip suodžiai.

Schwarz wie Ruß.

Juodas kaip degutas.

Schwarz wie Pech.

Vokiečių šnekamojoje kalboje šių palyginimų semantinį turinį išreiškia ir patitę sudurtiniai žodžiai:

kohlschwarz – *Sie blickte...mit kohlschwarzen Augen, unter denen schlaffe Hautsäcke hingen* TM II 56;

kohlrabenschwarz – umg. tiefschwarz: *sie hat kohlrabenschwarzes Haar* WDG III 2140;

pechschwarz – *An der Spitze des Zuges...stand ein riesiger pechschwarzer Kerl* HC 77;

kohlpechrabenschwarz – volksm. verstärktes Schwarz GDW V 1959, *pech-kohlrabenschwarz* WDG V 3338.

Du paskutiniai žodžiai – trigubi palyginimai – vartojami tik liaudies šnekamojoje kalboje, norint pabrėžti itin didelį juodos spalvos intensyvumo laipsnį.

Schwarz semantinis ryšys su anglim atsispindi frazeologizme *schwarzes Gold* 'anglis', kur *Gold* 'auksas' žymi vertę, o *schwarz* perteikia anglies spalvą. Tą pat reikšmę turi ir frazeologizmas *schwarze Diamanten*. Lietuvių kalboje atitinkamų frazeologizmų nėra.

Lietuvių *juodas* vartojamas palyginimuose ne tik su žodžiais *anglis*, *suodžiai*, bet ir su tokiais daiktavardžiais, kaip *puodas*, *katilas*, *nuodėgulis*: *Juodas kaip puodas* LKŽ IV 393. (*Nugara*) *bus kai katilo dugnas juoda* BsP I 19. *Juodas kaip nuodėgulis* LKŽ VIII 913. Jie artimi, nes *katilas* ar *puodas* yra juodi nuo suodžių, o *nuodėgulis* yra suanglėjęs. Semantinį ryšį su anglim patvirtina ir idiomaticiniai posakiai *Juokiasi puodas, kad katilas juodas* PP 363. *Katilas puodą peikia, o abudu suodžiu* PP 372.

Lietuvių kalboje juodumas lyginamas ir su paukščių kuosa (ypač liaudies kūryboje), varnas spalva: *O jos sena motynėlė juoda kaip kuoselė* JD 890. *Juodas juodakis kaip varnas, nors suodžius krėsk* LKŽ IV 391. *Juodas kaip varno plunksna* LKŽ IV 393.

Vokiečių *schwarz* taip pat turi semantinį ryšį su varnu (*schwarz wie ein Rabe* DtRPhW 446), nors dažniau vartojamas sudurtinis žodis *rabenschwarz*: *...und dieser Sinn war also nun übergegangen an einen anderen Herrn, ...einen Genueser mit rabenschwarzem Haar* MFS 165; *...in rabenschwarzer Nacht* AvD 228.

Abiejose kalbose yra frazeologizmas *balta varna* [*ein weißer Rabe* 'kuo nors labai išsiskiriantis iš savo aplinkos žmogus' LKŽ I 611, kuris sudaro semantinę opoziciją *juodai varnai*. Vokiečių kalboje tą pat reikšmę turi ir frazeologizmas *das schwarze Schaf* 'juoda avis' kaip *weißes Schaf* 'balta avis' antonimas DtRPhW 478: *Ganz abgesehen davon würde ein Einspruch von meiner Seite, der ich sowieso in einflussreichen Kreisen als das schwarze Schaf gelte, falsch ausgelegt werden* WJ. Lietuvių kalboje atitinkamo frazeologizmo nėra.

Būdvardžiai *juodas/schwarz*, be minėtų daiktavardžių, su kuriais jie sudaro stereotipinius palyginimus, savo pagrindine reikšme gali jungtis ir su daugeliu kitų.

Pirmiausia čia minėtinas atvejis, kai juodumas yra ne dirbtinis, o prigimtinis. Tai įvairūs juodo plauko gyvūnai:

...medis saulėteky, juodas arklys pamiškėj RG 92.

Jis (katinas) dar labai siuto dėl to, kad buvo ne juodas, o raišas, dabar turėjęs atsakyti už savo juodąją giminę JA 156.

...ein Pferd graste im Mondschein, ferner eine schwarze Sau MFF 44.

Da ist die Frau Pächter auf den Kater getreten, unseren guten schwarzen Kater CWChrT 25.

Lietuvių liaudyje *juoda katė* reiškia nelaimę, nesėkmę: *Čia ir buvo ta juoda katė, kuri perbėgo skersai jo gyvenimo kelią tuojau po vedybų* VM 16. Vokiečių *schwarzer Kater* šios reikšmės neturi, žymi tik gyvulio plauką. Bet ir vokiečių liaudyje juodi gyvuliai ir žvėrys laikomi nelaimės ženklais, susijusiais su velniu GDW IX 2306: *Ein schwarzer Bock kriecht untern Rock und trägt uns (Hexen) zum taumelnden Brocken*. Panašių reiškinių yra ir lietuvių tautosakoje.

Kiek kitaip yra floros pavadinimuose. Augalų spalva dažniausiai yra ne juoda, o tik labai tamsi, bet liaudies vadinama tiesiog juoda. *Juodasis šėivamedis/der schwarze Holunder* taip vadinamas pagal uogų tamsiai violetinę spalvą LBŽ 310. *Ir juodalksnis/Schwarzerle* taip vadinamas todėl, kad jo žievė labai tamsi. Panašiai aiškintini ir kai kurie faunos pavadinimai, pvz., *juodasis strazdas/die schwarze Drossel* arba *die Amsel*, kuris yra tamsiai rudas WM 394.

Semantemos *juodas/schwarz* žymi įvairius juodai dažytus audeklus, rūbus, viską, kas susiję su apranga:

Jie visi buvo juodais rūbais, juodom skrybėlėm RŠ 269.

Vienas numetė ant suoliuko juodą švarką ir tokias pat kelnes JA 79.

Man hatte mir... schwarze Schuhe und einen scheußlichen schwarzen Topfhut aus Krepp gekauft GF 97.

...eine Luftansicht der Abtei Sankt Anton, noch mit der biederer Platte und dem schwarzen Tuch fotografiert HBB 178.

Dažnai juodos spalvos apdaru vilkintis žmogus metonimiškai vadinamas tiesiog juodu:

...kažką bandai atsakyti juodajam (juodai apsirengusiam) žmogui RG 60.

...dann schob sich ein schwarzer Gegenstand hervor, der lauschende Affenkopf mit den Henkeln AM 74.

Vokiečių kalboje, kalbant apie juodai apsirengusį žmogų, dažnai vartojama prieilines konstrukcija *in Schwarz*: *...die Frau in Schwarz mit dem breittrem-pigen Hut* SL 505. *Hanna in Schwarz, ihr Eintreten in mein weißes Zimmer* MFF 187.

Be rūbų, audeklų, yra dar daugybė kitų juodos spalvos daiktų, iš kurių dėl vietos stokos čia paminėsiu tik porą:

Lengvutis (peilis), juodomis, auksu kaustytomis kriaunelėmis IŠ 76.

...ant palangės stovėjo juodas telefonas VMa 81.

Schon hielt er mir das aufgeklappte Messer mit dem schwarzen Hornbeschlag hin SL 312.

Stiller blickte auf das schwarze Telefon MFS 324.

Taigi būdvardžiai *juodas/schwarz* savo pagrindine reikšme abiejose kalbose yra tvirtai semantiškai susiję su daiktavardžiais anglis, suodžiai, degutas, varna/Kohle, Ruß, Pech, Rabe, o lietuvių kalboje dar su puodas, katilas, nuodėgulis, ir tai atsispindi stereotipiniuose palyginimuose bei frazeologijoje. Vokiečių kalboje šis semantinis ryšys dažnai išreiškiamas sudurtiniais žodžiais. Tai priklauso nuo šios kalbos savitumo – joje labai lengvai sudaromi sudurtiniai žodžiai⁷. Frazeologizmai beveik sutampa, išskyrus vieną kitą (*juoda katė; schwarzes Gold, -e Diamanten; schwarzes Schaf*). Toks frazeologizmų panašumas yra sąlygotas abiejų tautų geografinių sąlygų bendrumo, panašios materialinės kultūros, pasaulio panašaus suvokimo. Dėl šių priežasčių ir panašių reikšmių frazeologizmai abiejose tautose gali atsirasti visiškai savarankiškai⁸.

1. 1. Artima pagrindinei reikšmei, kai kur su ja net persipinanti, tačiau mažiau intensyvi yra semantemų *juodas/schwarz* reikšmė 'panašus į anglies, suodžių spalvą'. Ji matyti šių būdvardžių semantiame ryšyje su žeme. Abiejose kalbose juoda spalva yra pastovus žemės epitetas, žymintis būdingiausią išorinį jos bruožą:

*Netrukus žemę juodą užklos sniegu- Da sah er unter ihrem Stuhl die nassen
liū marška SN. Knollen schwarzer Gartenerde lie-
gen GF 24.*

*Pirklys buvo nelaimingas, kol jo ne- Auf dem gewellten schwarzen Erd-
matančias akis užbiro juoda žemė boden im Gartenhaus lag Addis Ak-
BsMt II 37. kordeon SL 85.*

Abiejose kalbose vartojami ir stereotipiniai palyginimai *juodas kaip žemė / schwarz wie die Erde*.

Lietuvių *juodas* yra ir purvo bei dumblo pastovus epitetas: *Klampūs rudenio arimai – juodas purvas lig ausų SN. ...jis pamėgino eiti, bet tik murdėsi vietoje, su kiekvienu žingsniu grimzdamas vis giliau ir giliau į juodą dumblą VMA 132.*

Pasakymai *juoda purvą bristi, minti juodus takus* reiškia 'sunkiai ką nors dirbti, pasiekti, vargti' Ypač paplitę jie liaudies kūryboje: *Sunkių girnelių netraukė, juodojo purvelio nebrido JV 355. Juodus takelius pramyniau, kol mergele pri-vyliau KlVD 11.* Vokiečių kalboje tokių pasakymų nėra.

2. Minėtuose pavyzdžiuose *juodas* tik priartėja prie tikrai juodos spalvos, tad ši jo reikšmė persipina su kita, bene labiausiai paplitusia *juodo* reikšme 'tamsus'. Dažnas šios reikšmės vartojimas gali būti sąlygotas juodos spalvos pavadinimo kilmės. Kaip jau minėta, abiejose kalbose juoda spalva anksčiau buvo neatsiejama nuo tamsos, todėl daugelis daiktų ir reiškinių, nors yra ne juodos, o kokios nors kitos labai tamsios spalvos, žmonių vadinami juodais. Tai ypač pasakytina apie *kraują*. Abiejose kalbose venų kraujas (iš tikrųjų tamsiai raudonas) dėl savo tamsumo vadinamas juodu:

*...kad pajėgtų išlaikyti rankose kala- Sein Gesicht: schwarz vom Blut
viją..., ilgą, sunkų, varvantį juodu MFF 95.
pavergėjų krauju RG 73.*

*– Krūvinas!.. – pasibaisėjo Ūba. Nur die Blutlache gleište noch
Juodas atrodė žolės plotelis šali schwarz im Licht der Fenster FD 55.
skruosto RG 73.*

⁷ Žr. G. Möller. Deutsch von heute. Leipzig, 1961, S. 21–22.

⁸ Plg. S. Skorupka. Idiomaticzmy frazeologiczne w języku polskim i ich geneza. – В кн.: Славянская филология. Сборник статей, т. III. М., 1958, с. 124.

Šis semantinis ryšys atsispindi taip pat tokiuose lietuvių kalbos junginiuose, kaip *juodas vėdaras*, *juoda dešra*, dar kitaip vadinama *kraujine*: *Sugrižę pavalgėm juodo vėdaro* LKŽ IV 393. Plg. ir: *Juodas kaip vėdaras*; *juodas kaip dešra* LKŽ IV 393.

Vokiečių kalboje atitinkamų junginių nėra, nes kraujinė dešra vadinama tiesiog *Blutwurst*.

Juodos spalvos semanti is ryšys su krauju atsispindi ir reikšmėje 'sumušti iki juodumo (mėlynumo)': *Kai rėžiau statiniu per ranką, tai dešrą juodą idėjau* LKŽ IV 447. Dažniausiai šis semantinis turinys ('sumušti iki mėlynumo') yra perteikiamas veiksmažodžiu: *Rodos, nedaug susimušiau pirštą, bet nagas pajuodo ir nuėjo* LKŽ VIII 1090. *Kai susimušiau galvą, pajuodavo paakys* LKŽ IX 2. Nors sumuštoji vieta nuo išsiliejusių kraujo indų paprastai būna mėlyna ir vadinama mėlyne, tačiau greta vartojamas ir juodos spalvos pavadinimas. Šis reiškinys – kai mėlyna spalva vadinama juoda – yra labai senas. Visose indoeuropiečių kalbose pradžiuose spalvų pavadinimų raidos etapuose mėlynos spalvos turi bendrus pavadinimus su juoda (plg. lat. *melns*, gr. *μέλας* 'juodas')⁹. Vokiečių *schwarz* irgi turi šią reikšmę, tik ji nėra taip paplitusi: *Der Mißhandelte hatte am ganzen Körper schwarz unterlaufene Stellen* HF 113.

Panašų semantinį turinį išreiškia ir frazeologizmai *sich, j-n schwarz ärgern* 'prarasti savitvardą, išvesti ką nors iš kantrybės' ir *bis j-d schwarz wird* 'iki pamėlynavimo / pajuodavimo': *Ich glaube, verschiedene Parteien haben ihn (Freiligrath) schwarz geärgert* KM. *Sollen sie da unten verhandeln, bis sie schwarz werden. Wenn es ihm (dem Direktor) zuviel wird, ein Druck auf den Knopf, und schon ist die Polizei da* HJ 132.

Ne grynai juoda, tik labai tamsi, tamsesnė už įprastą, yra žmogaus plaukų, akių bei odos spalva. Todėl, sakant apie žmogų *juodas*, suprastina 'tamsus', o *baltas* – 'šviesus':

Juodi plaukai, ilgos idegusios kojos JA 135.

Akys juodos, didelės, o sudžiūvusiamė veidelyje atrodė nepaprastai didelės ŠR I 44.

Abiejose kalbose *tamsiais plaukais žmonės* labai dažnai vadinami tiesiog *juodais*, kaip ir tie, kurių veido oda tamsi:

„Pasakyk, kokios (panos) tau labiau patinka: baltos ar juodos?“ – „Juodos“, – nelabai tvirtai atsakė jis VMa 137.

...mit ihrer schwarzen Ponyfrisur und ihrer frechen Nase EMR 9. Während sie das sagte, kullerte sie so scheinheilig mit ihren runden, schwarzen Augen HH 215.

...zu allem Überfluß wollen die Demoi-selles wissen, ob das Parfüm, das er sucht, für eine blonde oder für eine schwarze Dame sei MFS 230.

Kalbant apie žmogaus odą, semantemos *juodas / schwarz* žymi: a) pastoviai tamsią odos spalvą, tamsesnę už tamsumo vidurkį, b) laikinai tamsią odos spalvą, atsiradusią dėl nudegimo saulėje arba dėl ligos:

a) *Pats galėtumei imti Katrę, tokia juoda, ir akys kaip vabolės Ž.*

Vokiečių kalboje tamsaus gymio žmonės yra apibūdinami žodžiu *dunkel*, *schwarz* šiuo atveju beveik nevartojamas.

⁹ Žr. E. P. Напр. Мин. veik., p. 2–3; Ф. Н. Шемякин. К вопросу об отношении слова и наглядного образа (цвет и его названия). – „Мышление и речь“, 1960, 113, с. 44 и сл.

Juodas / *schwarz* žymi ir tų rasių bei etninių grupių žmones, kurių oda yra žymiai tamsesnė už europiečių:

Įsibaisėjau aš, kai pamačiau pliką juodą žmogų šokant LKŽ IV 567.

Ant vikrių arklių sukosi du čigonai juodais veidais, blizgančiomis akimis LKŽ VII 771.

Sie sagen: Wenn einmal die Schwarzen kommen, dann wird jeder, der Jude ist, auf der Stelle geholt MFA 74.
An einen Inder... erinnere ich mich, an schlanke, schwarze Leute, die sich wie im Tanz bewegten CWL 10.

Tvirtas *juodas* / *schwarz* semantinis ryšys su žmonių rase matomas ir frazeologizme *juodasis kontinentas* / *der schwarze Erdteil 'Afrika'*. Lietuvių kalboje tai veikiausiai vertinys iš rusų *чёрный континент*. Vokiečių kalboje yra dar vienas įdomus su rase susijęs frazeologizmas: *schwarzes Elfenbein*, pažodžiui 'juodasis dramblio kaulas', reiškiantis *Amerikos vergus negrus*: *Wenn wir heute soviel über die Rassenunruhen in USA lesen, dann sollten wir nicht vergessen, daß es die schwarze Elfenbein war, das die wirtschaftliche Macht so vieler Amerikaner begründen half* MDtL.

b) *Juodas esmi, saulė mane nudėgino* LKŽ IV 393.

Luomais visas buvau juodas, kad sirgau LKŽ VII 691.

Nach dem Urlaub waren wir alle schwarz (tiefdunkelbraun) gebrannt WDG V 3337.

Er hatte überall am Körper schwarze Flecken, die noch von der schweren Krankheit zeugten AA 120.

Lietuvių kalboje tamsi spalva, atsiradusi dėl ligos, susijaudinimo ar pykčio, dažnai reiškiamą dalyviu: *Jos paakiai buvo pajuodę, lūpos suskeldėję iki kraujo* JB 53. *Mato: Raulas pajuodijęs ir šaly kažkodėl laikos, lyg tartum žmonių jis bijos* KB II 43. Tai semantinis *išbalęs, pabalęs* sinonimas.

Ir junginyje *juoda duona* / *schwarzes Brot* semantema žymi ne grynai juodą, o tik labai tamsią spalvą. Tai semantinė opozicija *baltai kvietinei duonai*. Tačiau šis junginys nėra vienareikšmis, nes labai dažnai ir apie kvietinę duoną, iškeptą iš tamsių miltų, sakoma, kad ji *juoda*, nors iš tikrųjų ji tik tamsesnė už *baltą*. Viskas priklausau nuo to, kokiame kontekste yra pavartotas šis junginys. Vokiečių kalboje kontekstas šiuo atveju nebūtinai. Greta junginio *schwarzes Brot*, kuris gali reikšti, kaip ir lietuvių kalboje, tiek tamsią kvietinę duoną, tiek ruginę, yra sudurtinis daiktavardis *Schwarzbrot* (plg. *Weißbrot*), kuris reiškia tik *ruginę* duoną. Taip yra ir su *juodom* / *baltom šachmatų figūrom*, kurios nebūtinai turi būti juodos ar baltos, – dėl visuomenės įpročio jos žaidėjų vadinamos *juodomis* ir *baltomis*.

Ir junginyje *juoda kava* / *schwarzer Kaffee* *juodas* / *schwarz* žymi ne kavos spalvą (kuri iš tikrųjų yra tamsiai ruda), o yra semantinė opozicija *baltai kavai* (su pienu).

Juodo reikšmė 'tamsus' junginiuose *juodas vanduo*, *juodas miškas*, taip pat kalbant apie bespalvį, niūrų (*rudens ar žiemos*) *landšaftą*, susisieja su perkeltine *juodas* / *schwarz* reikšme 'liūdnas':

Lijo smulkus juodas sutemų lietus RG 71.

...und formte sich eine Landschaft, eine schwarze Winterlandschaft, krumm, zerzaust SL 23.

Juodas 'tamsus' žymi *beribį toli* ar *erdvę vakaro metu, debesis, dūmus*, kai iš šviesaus ar balto fono išsiskiria kas nors tamsaus:

Aukščiau jų (gandrų) matyt tarp ...oder die Spuren im Schnee, baltų debesėlių keletas juodų taškų schwarz und ohne Herkunft SL 314. IŠ 164.

Su šia reikšme yra susijęs frazeologizmas *juoda ant balto | schwarz auf weiß* 'aiškiai, nedviprasmiškai':

Visur iššniukštinėjo, visus griekelius juodu ant balto sudėjo, pakišo panosėn JP 70. *Aber vielleicht brauchte Iveys schwarz auf weiß* MFF 35.

Visuose minėtuose šios reikšmės pavyzdžiuose *juodas | schwarz* gali būti pakeista žodžiu 'tamsus', vok. 'dunkel'. Žymėdamos bet kokios spalvos tamsų niuansą, semantamos *juodas | schwarz* čia figūruoja kaip *šviesaus* opozicija, nes semantinė opozicija *baltas – juodas* yra platesnės opozicijos *šviesus – tamsus* konkretizacija¹⁰.

2. 1. Ši konkretizacija ypač išryškėja tada, kai *juodas | schwarz* žymi tokius reiškinius ir daiktus, kurie patys nėra tamsūs, bet tokie atrodo dėl šviesos ar apšvietimo trūkumo. Šiuo atveju reikia skirti tuos reiškinius, kurie dėl šviesos trūkumo ir dieną atrodo tamsūs, o naktį susilieja su tamsa ir tampa nematomi, todėl ir vadinami juodais, pvz., *duobės, urvai* ir pan.:

...jis sušvokštė, šaukdamas lėtai žingsniuojantį tėvą, ir ėmė kristi vis greičiau – į juodą ir tuščią šulinį VMa 132.

Trejetas keliaaukščių namų stovėjo dar be stogų, žvelgdami juodomis langų kiaurymėmis JP 22.

...wir trauten nicht dem sommerlichen Brüten über den schwarzen, lauwarmen Gräben SL 133.

...die spanische Fassade mit den gelben Vorhängen, die aus schwarzen Fenstern flattern MFS 209.

Su šia reikšme yra susijęs frazeologizmas *akyse pasidarė juoda | j-m wird es schwarz vor den Augen*:

...tada priėjo šoferis ir vėl trenkė, o dabar akyse pasidarė juoda RG 220.

Über die Augen hat er sich gewischt, so wie einer, der weit schauen möchte und dem mit einmal schwarz vor Augen wird oder dem alles verschwimmt ASch 114.

Kas kita, kai naktį trūksta natūralios šviesos ir visi daiktai dėl to atrodo juodi, o išryškėja tik šviesoje:

Dangus buvo juodas, tačiau ji žinojo: teka saulė, dar akimirka – ir ...tamsa išnyks VMa 190.

Naktys darėsi juodesnės ir temo greičiau IŠ 284.

...und die Hellhörigkeit der Leute hier bei schwarzem Himmel, ihre Angst, ihre Gesichte SL 449.

Schwarz und stürmisch war die Nacht JG I 198.

¹⁰ Žr. Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров. Славянские языковые моделирующие системы. М., 1965, с. 63–64, 138–140.

Ši reikšmė matyti ir palyginime *juodas kaip naktis*, vok. *schwarz wie die Nacht* arba sudurtinis žodis *nachtschwarz*:

...tik akys, tos juodos lyg naktis, *Das nachtschwarze Wasser des didžios akys vis taip pat gražios ŠRI 64. Teiches hatte eine krause Haut BS 96.*

Tvirtas semantinis *schwarz* ryšys su naktim matyti ir vokiečių k. priešodyje *iu der Nacht sind alle Katzen / Kühe schwarz* 'naktį visi vienodi'; lietuvių kalboje ta pat reikšmė pasakoma priešodžiu *naktį visos katės pilkos*, kurio vokiškas atitikmuo yra *nachts sind alle Katzen grau*.

3. Dar viena su spalva susijusi semantemų *juodas / schwarz* reikšmė yra nešvarus, sunešiotas, pajuodęs nuo darbo:

...jau ne sykį esi ėjęs į ten, ... prie tų ...alles war schwarz, die Füße des degėsių, kur pakėlei tada puodo šukę, Jungen..., auch seine Hände HBG 99. ir tavo rankos pasidarė juodos iki alkūnių RG 7.

Lietuvių kalboje yra nemažai šią reikšmę patvirtinančių palyginimų: *Juodas kaip pečlinda buvo* LKŽ IV 412. *O, baltuolis – juodas kaip puodas* LKŽ I 622. *Juodas kaip čebato aulas* LKŽ I 497. *Skarelė juoda kaip autkojis* LKŽ I 517. Ši reikšmė siejasi su 'tamsus' ir taip pat yra sąlygota konteksto, nes apie juodos spalvos daiktą nepasakysi, kad jis juodas, t. y. nešvarus, – taip sakoma tik apie šviesius daiktus, tad ir čia susiduriame su šviesos – tamsos kontrastu. Vokiečių kalboje, apskritai imant, *schwarz* reikšmė 'nešvarus, susitepęs' vartojamas rečiau, negu lietuvių kalboje (nešvarus dažniausiai apibūdinamas žodžiu '*schmutzig*'). Su nešvarumo reikšme siejasi frazeologizmas *j-m nicht das Schwarze unter dem Nagel gönnen* 'gailėtis net menkniekiu': *Mein Bruder verdient doppelt so viel wie ich, aber er gönnt mir nicht das Schwarze unter dem Nagel MDtI*. Taip pat *nicht das Schwarze unter dem Nagel haben* 'nieko neturėti': *Als der Schuhfabrikant starb, war er so verschuldet, daß er nicht mehr das Schwarze unter den Nägeln hatte MDtI*. Ir lietuvių kalboje yra panašus išsireiškimasis – *nė per nago juodymą*, t. y. *nė kiek*, visai ne LKŽ IV 402: *Atsistojus akis į akį prieš slėptuvės angą, apie kurią tiek metų neužuodėme nė per nago juodymą, mums ėmė virpėti kojos EI*.

4. Aptarus visos optines *juodas / schwarz* reikšmes ir jų niuansus, matyti, kad abiejose kalbose šios reikšmės sutampa. Pagrindinė šių žodžių reikšmė yra grynai juoda – prigimtinė arba gaunama dirbtiniu būdu – spalva, beje, praktiškai labai reta. Visos kitos reikšmės, kaip matyti iš vartosenos, abiejose kalbose daugiau ar mažiau yra susijusios su tamsa: junginiai *juodas debesis, juoda duona, juodas kraujas, juodi marškiniai* ir pan. rodo, kad *juodas* čia žymi ne konkrečią spalvą, o tamsų kokios nors spalvos atspalvį, ir yra semantinė opozicija žodžiui *šviesus*. Tai aiškintina abiejų kalbų juodos spalvos pavadinimo vienoda reikšmių raida, susijusia su tamsa. Kai kurios reikšmės ('tamsus' su jo niuansais) viena su kita susipina, nes yra apibūdinamos konvencionaliai, todėl jas atskirti galima tik kontekste.

Įdomu dar ir tai, kad sutampa ne tik pačios žodžių reikšmės, bet žymia dalimi ir frazeologija. Tai aiškintina abiejų kalbų kalbinių sistemų panašumu (bendros kilmės kalbos), panašiom geografinėm sąlygom, materialine kultūra, panašiu pasaulio

suvokimu. Todėl galimas dalykas, kad panašių reikšmių frazeologizmai abiejose kalbose atsirado savarankiškai, be abipusės ar vienpusės įtakos, nes aiškių tiesioginių kontaktų šiuo atveju negalima apčiuopti.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Vokiečių filologijos katedra

Įteikta
1975 m. spalio mėn.

S u t r u m p i n i m a i

- AA – A. Amenda. *Appassionata*. Berlin, 1962.
AM – A. Muschg. *Der blaue Mann*. Berlin, 1974.
ASch – A. Scharrer. *Dorfgeschichten*. Berlin, 1948.
AvD – A. von Droste-Hülshoff. *Lebensbild und Auswahl aus ihrem Werk*. Leipzig, 1953.
BS – B. Seeger. *Wo der Habicht schießt*. Berlin, 1957.
BsMt – J. Basanavičius. *Lietuviškos pasakos. Medžiaga lietuviškai mitologijai. I–II dalis*. 1898, 1902 (skaitmenys rodo dalis ir puslapius).
BsP – *Lietuviškos pasakos yvairios*. Surinko Dr. J. Basanavičius. I–IV dalis. Chicago, 1903–1905.
CWChrT – Chr. Wolf. *Nachdenken über Christa T.* Halle, 1974.
CWL – Chr. Wolf. *Unter den Linden*. Berlin, 1974.
DtRPhW – *Deutsch-Russisches Phraseologisches Wörterbuch*. Moskau, 1975.
EI – E. Ignatavičius. *Vaikai*. – „Nemunas“, 1975, Nr. 9.
EMR – E. M. Remarque. *Der schwarze Obelisk*. Berlin, 1956.
FD – Fr. Dürrenmatt. *Der Richter und sein Henker*. Berlin, 1973.
GDW – J. u. W. Grimm. *Deutsches Wörterbuch. I–XVI*. Leipzig–Berlin, 1956–1960.
GF – G. Fussenegger. *Das verschüttete Antlitz*. Wien, 1957.
HBB – H. Böll. *Billard um halb zehn*. Frankfurt-Main, 1961.
HBG – H. Böll. *Mein trauriges Gesicht*. Erz. Moskau, 1968.
HC – H. Cramer. *Die Konzessionen des Himmels*. Hamburg, 1961.
HF – H. Fallada. *Jeder stirbt für sich allein*. Berlin, 1967.
HH – H. Hartung. *Wir Wunderkinder*. München, 1957.
HJ – H. Jobst. *Der Zögling*. Berlin, 1959.
IŠ – I. Šeinius. *Vasaros vaisės*. Kuprelis. V., 1970.
JA – J. Aputis. *Horizonte bėga šernai*. V., 1970.
JB – J. Baltušis. *Raštai*. 5 t. V., 1959–1969.
JD – A. Juška. *Lietuviškos dainos*. 3 t. Kazanė, 1586 (skaitmenys rodo dainos numerį).
JG – J. W. von Goethe. *Sämtliche Werke*. Berliner Ausgabe, 1965–1970.
JP – J. Požėra. *Mano teismas*. V., 1968.
JV – A. Juška. *Lietuviškos svotbinės dainos*. Peterburgas, 1883.
KB – K. Binkis. *Raštai*. 2 t. V., 1973.
KlVd – Prusijos lietuvių dainos. Surinko V. Kalvaitis. Tilžė, 1905.
KM – Karl Marx. *Brief an Engels*, 5. 12.1860.
LBŽ – *Lietuviškas botanikos žodynas*. Kaunas, 1938.
LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. I–IX t. V., 1968–1973.
MDtI – W. Friedrich. *Moderne deutsche Idiomatik*. München, 1966.
MFA – M. Frisch. *Andorra*. Frankfurt-Main, 1961.
MFF – M. Frisch. *Homo Faber*. Berlin, 1973.
MFS – M. Frisch. *Stiller*. Frankfurt-Main, 1965.
PP – *Patarlės ir priežodžiai*. V., 1958.
RG – R. Granauskas. *Duonos valgytojai*. V., 1975.
RŠ – R. Šavelis. *Dievo avinėlis*. V., 1974.
SL – S. Lenz. *Deutschstunde*. Hamburg, 1969.
SN – S. Nėris. *Poezija*. 2 t. V., 1966.
ŠR – Šatrijos Ragana. *Raštai*. 2 t. V., 1969.
TM – Th. Mann. *Gesammelte Werke*. I–X. Berlin, 1974–1975.
VMa – V. Martinkus. *Akmenys*. V., 1972.

- VM – V. Montvila. Raštai. 2 t. V., 1956.
WDG – Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. I–... Berlin, 1968–...
WM – W. Makatsch. Wir bestimmen die Vögel Europas. Radebeul, 1966.
Ž – J. Žemaitė. Raštai. 6 t. V., 1956–57.

DIE OPTISCHEN BEDEUTUNGEN VON SCHWARZ IM LITAUISCHEN UND IM DEUTSCHEN

G. ASTRAMSKAITĖ

Zusammenfassung

Die optischen Bedeutungen von Schwarz sind in beiden Sprachen gleich. Ein absolutes Schwarz gibt es nur unter extremen Umständen. Die meisten Bedeutungen sind mit der Dunkelheit verbunden: wo das Licht fehlt, ist es dunkel oder finster, aber nicht schwarz. Sogar die Phraseologie ist fast gleich. Das ist durch die Ähnlichkeit der sprachlichen Systeme beider Sprachen zu erklären, durch ähnliche geographische Bedingungen, Lebenskultur, ähnliche Weltauffassung, die dazu geführt haben, daß die Phraseologismen in beiden Sprachen ganz selbständig, ohne gegenseitige Einwirkung entstanden sind, denn direkte Berührungspunkte sind in diesem Falle nicht zu finden.